

ПРИЧИНИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ 1930 – 1943 РОКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛИСТІВ ТА ПАСТИРСЬКИХ ПОСЛАНЬ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

У статті осмислюються листи та пастирські послання Андрея Шептицького, в яких Галицький митрополит аналізує причини українсько-польського протистояння, засуджує пацифікацію, руйнування православних храмів, насильне окатоличення населення Волині та Холмщини. Аналізуються чотири листи А. Шептицького до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського, де описано справжні реалії протистояння українців і поляків. Відповідаючи на лист Б. Твардовського, А. Шептицький обурювався пропагуванням у польській пресі образу українця-розбійника й звинуваченням «абстрактних» українців (бо конкретних імен і прізвищ не вказано) у вбивствах поляків (теж без окреслення місць, територій, де ці злочини були скоєні). У статті також виразно окреслюється політична позиція Андрея Шептицького у справі польсько-українських стосунків на підставі аналізу пастирських послань та листів із періоду Другої світової війни.

Ключові слова: А.Шептицький, державотворення, національна ідея, Друга світова війна, пацифікація.

Vladimir BASARAB,

Senior Lecturer at Department of Political Science and Public Administration of State Higher Educational Establishment «Uzhgorod National University»
(Ukraine, Uzhgorod)volodymyr.basarab@uzhnu.edu.ua

THE REASONS OF UKRAINIAN-POLISH CONFRONTATION OF THE 1930s – 1943 THROUGH THE PRISM OF ANDREY SHEPTYTSKYI'S OF LETTERS AND PASTOR'S MISSIVES

In the article Andrey Sheptytskyi's letters and pastor's missives are considered. In these works the Galician metropolitan analyzes the reasons of the Ukrainian – Polish confrontation, denounces the pacification in concern of the Ukrainian people, destruction of orthodox temples, enforcement of Catholicism of the population of Volhynia and Holmshchyna.

In the article A. Sheptytskyi is described as a wise and sober-minded politician. He was eager to know who was really responsible for material and moral ruins in Holmshchyna, who was interested in the disruption of Vatican's authority. According to the archival documents, one of the metropolitan's versions is the thought of the activity of the masons and communists who wanted to create an ideological barrier between Poland and Ukraine.

Metropolitan Andrey emphasizes that with the beginning of the Second World War on the territory of Ukraine a sharp conflict between the Ukrainian and Polish peoples appeared. This conflict existed because of the chaos and uncertainty and it was difficult to understand who was a friend and who was an enemy. The situation became more complicated when the Bolsheviks began to manipulate with the Ukrainian and Polish consciousness by help of wearing the uniforms of the former or the latter army uniforms and by killing civilian population of Pidliashia, Galicia, and Volhynia. Such actions of the Red Army and NKVD agents became one of the reasons of mutual accusation between Ukraine and Poland, and provoked civilian population and military groups of both countries to a senseless bloodshed. At the same time, different criminal groups became active and they wanted to enrich themselves in the period of absence of the strong and stable power.

The dynamics of the development of these events was familiar to A. Sheptytskyi, He wrote four letters to the Roman Catholic archbishop, Boleslav Twardovsky, where he described current reality of confrontation of Ukrainian and Polish people and disagreed with his accusation, negated the statements of the atrocities of the Ukrainian against the Poles. Answering to Twardovski's letter Sheptytskyi was outraged by the propaganda in the Polish press of the image of a Ukrainian as an outlaw and by accusations of an «abstract» Ukrainian (there is no specific names and surnames) in murders of Polish people (there is no specific places, areas, where these crimes were committed). Sheptytskyi tried to persuade Twardovski in a necessity to have direct church and political position and to advocate

the population of Ukraine. Metropolitan Andrey appealed to the Polish archbishop to comment publically on his position and condemned political murders and robberies, and also general hatred for Ukrainian people.

Andrey Sheptyckyĭ's position is most clearly described in Polish-Ukrainian relations on the basis of analysis of pastor's missives and letters during the Second World War period, they contain ambiguous condemnations of hatred, chauvinism, and fratricidal clashes.

Key words: *A. Sheptyckyĭ, state creation, national idea, the Second World War, pacification.*

Постановка проблеми. Сьогодні саме завдяки переосмисленню історії України відбувається процес формування громадянського суспільства. набувають великої значущості ідеї національного державотворення, відродження духовних та культурних цінностей. У цьому ракурсі заслуговує на увагу постать митрополита Андрея Шептицького, який відстоював інтереси українського народу за різних соціально-політичних обставин, часто всупереч дискримінаційній політиці тієї чи іншої держави. Багато зусиль для утвердження прав і свобод українського народу доклав Галицький митрополит, ведучи діалог з владою Польщі в 30 – 40-х роках 20 століття. А. Шептицький добре розумів суть сепаратистських гасел і тактикрізних держав, котрі привласнювали собі українські території, знущалися над нашими національними ідеалами та нівелювали політичні права, свободу слова та совісті. Викривальним змістом наповнені пастирські послання та листи митрополита Андрея, в них з'ясовуються справжні історичні обставини й наслідки привласнення українських земель іншими державами та ставлення окупантів до населення. Воєнно-стратегічні плани та загарбницька політика Советської Росії, Польщі, Німеччини періоду першої половини ХХ століття, за спостереженням Галицького митрополита, були дуже подібними, оскільки керувалися однаковою метою – асимілювати й частково знищити українців.

Аналіз досліджень. Про роль А. Шептицького у врегулюванні українсько-польських взаємовідносин багато написано Ліліаною Гентош (Гентош, 2015а, Гентош, 2015b, Гентош, 2003), дослідниця розглянула архівні документи, що відображали політичну ситуацію в Україні 1930-х років у розрізі міжнародного протистояння, наголосила на діяльності Галицького митрополита у напрямку протидії пацифікації, проаналізувала дослідження про діяльність А. Шептицького в українських та польських наукових виданнях останнього десятиріччя. Однак політичні дії та написані Галицьким митрополитом листи та послання періоду 1940-х років залишилися поза увагою Л. Гентош, тому тема статті актуальна. Напружений діалог між владою Польщі та А. Шептицьким частково вивчали також Л. Рощина (Рощина, 2012) та Я. Білас (Білас, 2002).

Мета статті. Проаналізувати пастирські послання про пацифікацію та листи Андрея Шептицького до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського, де надзвичайно глибоко осмислюються історичні факти, причини конфліктів між українцями та поляками та пропонуються дипломатичні способи їх вирішення. Стаття має на меті висвітлити громадянсько-політичну позицію Галицького митрополита на основі вивчення чернеток чотирьох листів А. Шептицького до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського: 1) з приводу ворожнечі між поляками та українцями (від 15 листопада 1941 р.); 2) про насильства поляків над українським населенням Львівської Архієпархії та осудженням національної ворожнечі (1941 р.); 3) про акти терору польських підпільних організацій проти українців (від 13 вересня 1943 р.); 4) про акти терору польських підпільних організацій проти українців (від 13 вересня 1943 р.). Окреслити державницькі та патріотичні ідеї Андрея Шептицького на основі: 1) листа Галицького митрополита до православного митр. Діонізія у Варшаві (про ставлення до народу Холмщини, Підляшшя і Полісся (від 17 жовтня 1938 р.), 2) двох пастирських послань: а) з приводу т.зв. «пацифікації» українського народу польськими цивільними властями (від 13 жовтня 1930 р.) та б) у справі переслідування Церкви на Холмщині (від 2 серпня 1938 р.).

Виклад основного матеріалу. 13 жовтня 1930 року А. Шептицький та шість українських єпископів написали Спільне Пастирське послання з приводу т. зв. «пацифікації» українського народу польською цивільною владою. Тут чітко визначено позицію Церкви щодо будь-якого злочину проти суспільства, оскільки Церква не може підтримувати моральних переступів і загалом вчить християн жити за заповідями Божими. Водночас, як відомо, польська преса та деякі політичні діячі стверджували, що А. Шептицький та Греко-католицька церква заохочують українську мо-

лодь до терористичних дій. Тому, щоб чітко окреслити свою позицію й спростувати звинувачення польської влади і було написане вище згадане Спільне Пастирське послання. Галицький митрополит та два Перемиські, два Станиславівські, Львівський та Патарський єпископи заявили: «Ми мовчали, а якщо промовляємо нині, то робимо це для того, щоб уникнути більшого лиха. Ті, що мають в руках владу, явно твердять і підозрюють нас, що ми мовчанням солідаризуємося з підпільною акцією підпалів і т. зв. саботажем; вони накидають нам відповідальність за все, що діється в краю, та за злочини одиниць, не висліджених ще властю, масово карають наш нарід» (Шептицький, 1998а: 466).

Єпископи на чолі з А. Шептицьким характеризують підпали як моральне зло, що суперечить «Божому закону, а через це і нашому народові, у високому степені шкідливу тим більше шкідливу, що промощує дорогу комунізму» (Шептицький, 1998а: 466). Отже, у листі чітко засуджено підпали та саботажі, скоєні українською молоддю, оскільки вони не відповідають християнській доктрині, але ні назв політичних угруповань, ані прізвищ тут не вказано. Крім того, греко-католицькі єпископи перш за все думали про цілу українську громаду, а сплановану участь українських націоналістів у саботажних діях вважали не доведеною.

Позиція А. Шептицького стосовно «пацифікації» стала відомою Папі Пію XII, і під впливом Ватикану, з Галицького митрополита та Греко-католицької церкви було знято всі звинувачення, з'явилася версія, що саботаж здійснювали комуністи. «В Апостольській нунціятурі були обурені тим, що польські засоби масової інформації прив'язують до цих актів греко-католицький клір і навіть «високошановану особу його ексцеленції Андрея Шептицького» (Гентош, 2015b: 93).

У Посланні єпископів також засуджувалася політика Польщі, яка прагнула залякати весь український народ під приводом покарання винних у підпалах. У Посланні проти пацифікації наголошувалося на недоцільності й неприпустимості карати всіх українців за злочини, скоєні лише кількома групами осіб. А. Шептицький прагнув вберегти від польських погромів українські села і, можливо, саме тому різко розмежував радикально налаштовану українську молодь і решту края: «Одначе, ми не можемо брати на себе відповідальности за одиниці чи революційні групи. Підпалачі й усякого рода замаховці, це люди, що слухають не голосу Христової Церкви, а тайних приказів якоїсь тайної влади. За їх діла (навіть у цих случаях, де виноватим мав би бути якраз український націоналіст, а не комуніст, реваншист, спекулянт, чи провокатор) ми не можемо відповідати, вини за них не поносимо, й за них ми не повинні бути карані» (Шептицький, 1998а: 466).

А. Шептицький усвідомлював, що польська еліта скористалася обставинами, щоб показати українцям їх беззахисність перед державною владою, залежність від політичних рішень, а, отже, нездатність заявляти про себе як про окрему націю. Галицький митрополит разом з українськими єпископами рішуче засудив дії польської поліції та війська, які розгорнули каральні експедиції проти ні в чому невинного українського населення: «З глибоким одначе жалем і болем переживаємо події, з якими з точки справедливости ніяк не можемо погодитися; за винних, ще не висліджених, розтягається вину на весь народ, на клир, на інтелігенцію, не селянство. Строго карається ціле населення побоями, контрибуціями, реквізиціями й навіть не питаючися про його вину. Карні експедиції ідуть до ряду сіл, де ані не було ніяких саботажів, ані не послуху для властей – де противно, люди зовсім спокійно і лояльно заховувалися. З глибоким сумом і жахом про будучність бачимо багато случаїв, де на превеликий жаль, безправно уживається фізичної сили на нищення культурного й господарського дорібку людей, або на знущання над безборонними і невинними людьми» (Шептицький, 1998а: 466).

Як слушно зазначила Л. Гентош, «Шептицький, доктор юриспруденції, вихований у Габсбурзькій імперії, котра попри всі недоліки таки оберігала верховенство права, не міг погодитися з методичними порушеннями права найвищими представниками уряду та з правовим нігілізмом місцевої адміністрації. Саме тому він постійно в своїх офіційних і неофіційних листах, у пресових інтерв'ю акцентує на неприпустимості застосування колективної відповідальности та неможливості в цивілізованій державі адміністрації покарання без доказу вини. Шептицького обурювало переслідування свободи слова та встановлення, як він писав, «системи терору» держави стосовно особи» (Гентош, 2015b: 109).

1938 р. на Холмщині й Південному Підляшші в рамках польської урядової акції відбулося сплановане руйнування українських православних храмів з метою радикальної та агресивної асиміляції українського населення. Передумовою такої акції було пропагування в польській громадській думці того часу стійкого стереотипу українця-бандита, «гайдамаки». А поширювати таку негативну пропаганду допомагала владі польська преса, друкуючи статті про нібито існуючу «українську небезпеку» на Холмщині. Православній церкві польська влада приписувала діяльність у напрямку русифікації населення або ж надмірної українізації. А. Шептицький відреагував на події, спрямовані на руйнування української духовності, написавши два послання: 1) «Пастирське послання в справі переслідування Церкви на Холмщині» (від 2 серпня 1938 р.), 2) «Про переслідування на Холмщині» (написане 6 серпня 1938 р., але не було опубліковане, до нас дійшла лише чернетка).

У неопублікованому зверненні «Про переслідування на Холмщині» А. Шептицький чітко виявив свою громадянську позицію патріота. У першу чергу як українець, а вже потім як греко-католицький митрополит, А. Шептицький засудив політику Польщі: «В часах, коли браття наші православні на Холмщині, Підляшші й на Волині терплять люте переслідування і видять церкви, які самі нераз ставляли, самі своїм коштом удержували і прикрашували, нищені в варварський спосіб, коли священників карають за відправу Богослужень, а людей, що своїх церков боронять, коли б'ють, а часом виселяють, не можемо ані мовчати, ані обоятним оком дивитися на терпіння наших братів» (Шептицький, 1995b: 307).

Звертаючись до українців греко-католиків Галичини, А. Шептицький закликає їх не тільки молитися за братів, що живуть на Холмщині, Підляшші, Волині, але й виявити свою громадянську позицію, засудити дії польської влади й морально підтримати православних українців, які мають право на вільне сповідання віри. Митрополит Андрей відмежовує Греко-Католицьку Церкву від політики насильного «окатоличення» й грабунку українців і хоче, щоб про це знали православні українці. «Положення, витворене нищенням церков, накладає на нас тим більший обов'язок про ту справу прилюдно говорити, що могло б нашим браттям православним видаватися, що так немилосердно і нелюдяно поступають з ними католики та що ми, які хоч обрядами, звичаями та народністю є одним з ними – православними, однак вірою ми є одним з католиками, тому могло б видаватися нашим браттям православним Холмщини, Підляшшя, Волині, що лучимся та солідаризуємося з тими, що їм церкви відбирають та не дають відправляти Богослуження. Могло б рівно ж видаватися нашим браттям, що лучимся з поступованням тих, що насильством наклоняють або і змушують православних покинути свою віру та перейти на латинський обряд. Тому на самому вступі мусимо рішучо заявити, що спосіб силування в якій-небудь релігійній акції уважаємо за спосіб нехристиянський, що тих, які так поступають, не уважаємо за добрих християн, їхній спосіб поступовання перед Богом та людьми осуджуємо» (Шептицький, 1995b: 307). Відтак, така політична та церковна позиція А. Шептицького мала б переконати в протилежному всіх тих діячів, хто звинувачував його у надмірних симпатіях до польської влади. Зміст цього Послання переконливо доводить, що, в першу чергу, митрополит Андрей – гідний син українського народу і для нього щастя українців не вимірюється їх конфесійною приналежністю. Він рішуче засуджує «відбирання православним нашим браттям їхніх церков, нищення тих церков, нищення святих ікон та святих сосудів церковних; нищення старих пам'яток історичних, давно побудованих церков, уважаємо за вандальство і проти такого способу поступовання проти наших братів якнайенергічніше протестуємо» (Шептицький, 1995b: 307).

Звертаючись до населення Галичини та греко-католицького духовенства, А. Шептицький рішучіше застерігає всіх перед сприйманням подій на Холмщині, Підляшші та Волині як позитивного явища, оскільки це оманлива акція, яка тільки «унійною називається, а на кожний спосіб видається розширенням католицької віри, а в дійсності є лише політичною акцією обману, яка має на цілі нищити Вас як наразі і зводити Вас на бездоріжжя невіри. З такою акцією, хоч вона через когось, і унійною може бути названою, і хоч про неї дехто може твердити, що вона має на меті ширення віри католицької, або й ширення Унії, ми нічого спільного не маємо, ту акцію осуджуємо і перед тою акцією Вас перестерігаємо» (Шептицький, 1995b: 308).

«Пастирське послання в справі переслідування Церкви на Холмщині», написане А. Шептицьким 2 серпня 1938 року, стало широко відоме в Галичині й Польщі й отримало гучний резонанс. На відміну від вище проаналізованого листа тут винними у руйнуванні церков на Холмщині, Волині й Підляшші названі крім польської влади ще й таємні масонські організації, котрим могло бути вигідно зруйнувати і Католицьку, і Православну Церкви, спровокувавши між ними конфлікт. Галицький митрополит детально аналізує ситуацію з православними храмами: «Коло сто церков розібрано і розвалено. Многі замкнено. Деякі спалено рукою незаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонені Богослуження, і в них і поза ними. Між знищеними церквами є дорогоцінні старинні пам'ятники церковної архітектури. Часто нищили і зняряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру в латинському обряді. Священиків ... виселювали та діймаючо карали грошевыми гривнами або в'язницею. Неповинних людей нераз бито та видалювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехизму і проповідувати в матерній мові людей» (Шептицький, 1995с: 304).

«Пастирське послання в справі переслідування Церкви на Холмщині» згодом було надруковано в закарпатській газеті «Нова свобода». А. Шептицький акцентував на всіх наслідках насильного окатоличення населення й виокремлював питання мови, адже разом із заборонаю православ'я заборонялося проповідувати українською мовою.

Галицький митрополит з'ясує, що передумовою такого стану речей стала пропозиція польського уряду ратифікувати справу «поунійних дібр» внаслідок домовленості між Ватиканом та Польською Державою. У такий спосіб ініціатори конфлікту між православними українцями та католиками скомпрометували Ватикан, опосередковано зробивши його відповідальним за те, що сталося. Крім цього, така ситуація сприяла зародженню ненависті та незгоди між українцями греко-католиками та православними, а це не сприяло укріпленню національної та християнської єдності: «Події на Холмщині нищать в душах православних, нез'єдинених наших братів, саму гадку про можливість з'єдинення, представляють Вселенську Церкву ворожою і небезпечною для православного народу. В очах кілька мільйонного населення Польщі Апостольська Столиця представлена співвинною діла знищення». (Шептицький, 1995с: 304).

А. Шептицький шукає відповідей на питання, хто насправді відповідальний за матеріальні й моральні руїни на Холмщині, хто був зацікавлений у підриві авторитету Ватикану. І однією з версій митрополита є думка про діяльність масонів: «Мусимо, на жаль, уважати за тріумф ворогів Церкви – масонів той моральний удар, завданий самій ідеї з'єдинення Церков та авторитетові Вселенської Церкви й Апостольської Столиці. Мусимо запротестувати проти намагання кинути понуру тінь підозріння, що боротьбу з Православною Церквою апробує Апостольська Столиця. Мусимо також запротестувати проти того, щоб холмські події та політичну боротьбу з Українським Народом оправдувати інтересами Католицької Церкви» (Шептицький, 1995с: 305). Масони, як приховані вороги Католицької церкви та християнства, на думку А. Шептицького, розпочали знищення ілюзорних ворогів використали як прикриття необхідність знищення ворогів держави.

А. Шептицький гостро критикує виконавців проурядової акції, наголошуючи на несправедливих звинуваченнях у бік українських селян та священиків Холмщини у нелояльності до польської держави. Лицемірними, на переконання Галицького митрополита, були також псевдопатріотичні польські гасла – «вирівнювання історичних несправедливостей» і «нищення слідів неволі», якими супроводжувалася боротьба з православ'ям.

Пастирське послання-протест було конфісковане польською цензурою і поширювалося нелегально, але воно справило великий вплив і на українців, і на поляків. З приводу цього писав о. Осип Кладочний у листі до А. Шептицького 31 серпня 1938 року: «Останній пастирський лист Вашої Ексцеленції є на правду дуже майстерно, геніально, чудово написаний. Викликує він серед наших правдиве захоплення, так як зі сторони поляків викликує сердечну ненависть. Попит за тим пастирським листом є так великий, що я попросту не можу собі ради дати з тими всіми знакомими, передовсім з заграниці, які хотіли б мати того листа, о. Толочко з Бильна також не має слів, якими міг би висловити свій подив, своє захоплення» (Кладочний, 1995: 312). О. Кладочний також повідомляє, що польська преса гнівно засудила послання Галицького митрополита, оскільки-

ки «той пастирський лист є неабияким ударом для поляків: вони напевно воліли б, щоб О. У. Н. видало тисячу накладів різних летючок, чим той лист Вашої Ексцеленції має тепер розійтись по світі в тисячу накладах на різних мовах» (Кладочний, 1995: 313).

Свідома громадянська позиція А. Шептицького стосовно подій на Холмщині була високо оцінена православним митрополитом Діонізієм у Варшаві. У відповідь на послання цього православного патріарха митрополит Андрей теж написав лист (17 жовтня 1938 р.), у якому ще раз наголосив на любові до рідної нації: «нарід український на Холмщині, Підляшшю і Полісся уважаю за свій нарід у національнім значіню». (Шептицький, 1995а: 315).

З початком Другої світової війни на українських землях, коли майже у всіх сферах життя панував хаос і невизначеність та важко було зрозуміти, хто є друг, а хто ворог, виник гострий конфлікт між українцями і поляками. Ситуація ускладнилася тим, що більшовики почали маніпулювати свідомістю українців і поляків, переодягаючись у форму то однієї, то іншої армії, вбиваючи мирне населення Підляшшя, Галичини, Волині... Такі дії Червоної армії та агентів НКВД стали однією з причин взаємних звинувачень між Україною і Польщею й спровокували мирне населення й військові угруповання двох країн на безглузде кровопролиття. Водночас активізувалися різні злочинні угруповання, які прагнули збагачення у період відсутності міцної й стабільної державної влади. Динаміка розвитку цих подій була добре відома А. Шептицькому, й у чотирьох листах до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського митрополит Андрей описав справжні реалії протистояння українців і поляків, відкидаючи звинувачення високоповажного колеги й заперечуючи твердження про звірства українців проти поляків.

Відповідаючи на лист Б. Твардовського, А. Шептицький обурювався пропагуванням у польській пресі образу українця-розбійника й звинуваченням «абстрактних» українців (бо конкретних імен і прізвищ не вказано) у вбивствах поляків (теж без окреслення місць, територій, де ці злочини були скоєні). У листі від 15 листопада 1941 р. Галицький митрополит писав: «Коли Ваша Ексцеленція згадує про те, що на Волині діється – масові вбивства польського елемента, – то мушу сказати, що хоча дуже вболіваю над тим фактом, все ж нагадую, що спричинили їх, на жаль, дуже численні вбивства українців і то лишень через те, що були українцями. Це відбувалося на Холмщині, в околицях Лехсайська і на Волині.

Говорячи про мій пастирський лист про V Божу заповідь, Ексцеленція приписує мені знову побоювання, що певні елементи вимикаються з-під моєї пастирської влади і впливу; з цього виходить, що я визнаю доконаним фактом теперішні вбивства, жертвою яких є поляки, – справою українців, які не хочуть слухати мого голосу. Не заперечую, що поміж греко-католиків є і такі, які не слухають голосу свого єпископа, але чи вважає Ваша Ексцеленція, що всі латинники є такими добрими, що вже не потребують публічного застереження зі сторони їх архипастиря? Чи ж так невинними й ідеально добрими мали би бути і члени революційної партії Дробнера і Василевської, або ж ті католики латинського обряду, які численно записувалися як *volksdeutsche*?» (Шептицький, 1998с: 957).

А. Шептицький категорично заперечує й відкидає твердження Б. Твардовського, що «вбивства поляків – це справа українців. Таке припущення є неправдивим і не слухним. Подібним було би припускати, що всі вбивства українців є справою поляків» (Шептицький, 1998с: 957).

Митрополит Андрей вважає, що причиною таких непорозумінь і підозр є суспільно-політична ситуація, викликана воєнним хаосом, адже саме за таких умов злочинні елементи поведуться особливо зухвало, відчуваючи безкарність: «У статистиці вбивств, вважаю, дуже поважне місце займають грабункові вбивства, а латинські ксьондзи в цілому мають репутацію заможних людей. Напад на плебанії для бандитів видається і кориснішим, і легшим, як на інші помешкання. Безкарно діють в краю більшовики-партизани, жидівські банди, агітатори польських революційних організацій Варшави, які в своїх органах навіть хваляться вбивствами поляків. Правдоподібно, в багатьох випадках діють особисті порахунки, найчастіше в лісничій сфері» (Шептицький, 1998с: 957). А. Шептицький акцентує на існуванні соціальної неприязні, ворожечі, породженої образою бідних селян на багатих. Часто об'єктами знущань стають, на його думку, лісники через їх відмову допомогти біднішим селянам, відмовляючи у продажу дерева, так необхідного для опалювання осель. А «управителі ж лісів за крадіжки лісу карають, а дерева не хочуть продава-

ти» (Шептицький, 1998с: 957). Крім того, Галицький митрополит нагадує Б. Твардовському про існування банд різних дезертирів та величезну кількість морально-спустошених «звироднілих одиниць-садистів, які потребують людської крові» (Шептицький, 1998с: 957).

А. Шептицький згадує описаний Б. Твардовським понурий калейдоскоп вбивств, які нібито є справою рук українців, і дорікає архієпископу у безпідставних звинуваченнях. Митрополит звертає увагу Б. Твардовського на факти вбивств українців та ідеологію поляків, які належать до політичного угруповання *volksdeutscherow* і при кожній нагоді знищують українську культуру і людей. «Що сказати про таємні польські організації, які хваляться в своїх органах нищенням своїх противників всіма можливими способами» (Шептицький, 1998с: 957), – запитує А. Шептицький в римо-католицького архієпископа.

Галицький митрополит наголошує на тому, що за таких страшних, породжених війною, обставин він виконав свій обов'язок, нагадуючи християнам заповідь «Не убий» і застерігаючи їх перед політичною і національною ненавистю. Б. Твардовський теж у своєму листі запевнив А. Шептицького, що зі свого боку також робив і робить все, що потрібно, аби утвердити християнські засади в серцях вірних. Однак, на думку Галицького митрополита, необхідно було, «аби і вірних латинського обряду Костел застерігав перед нехристиянською політикою, перед національною ненавистю і проливанням крові» (Шептицький, 1998с: 958). Адже лише тоді б в душах українців і поляків «взаємна ненависть була б переможена наказом Христовим любові ближнього» (Шептицький, 1998с: 958).

У наступному листі до Б. Твардовського від 1941 р. (точна дата не вказана) Андрей Шептицький з осудом пише про насильство поляків над українським населенням Львівської Архієпархії та засуджує національну ворожнечу. Галицький митрополит із занепокоєнням говорить про симпатії поляків до революційної партії під керівництвом Дробнера і Ванди Василевської, яка «поширила свою діяльність на цілу Польщу і відкрито признається до вбивств не тільки українців, але й поляків» (Шептицький, 1998b: 960). А. Шептицький висловлює здивування пасивною позицією, яку зайняли польські римо-католицькі священники, він очікував засудження церковною владою міжнародної ненависті, яку пропагують прихильники революційної партії Дробнера і Ванди Василевської. «Ніде не чув про публічне осудження ненависті ворогів, не чув ніде ні слова про осудження нехристиянської політики, ані таких злочинів як пацифікація та Береза Картузька, – пише А. Шептицький. – Не чув також про осудження застосовуваних поліцією катувань, ані вбивств стрільцями українців в першому місяці війни. Ця толеранція допровадила нас до теперішнього стану. Ексцеленція не відповів мені на зроблене оскарження польських організацій в Холмщині і Підляшшю. Випадки політичних вбивств, вчинених евідентно на користь польських партій, довели до створення організацій, діючих і на території Львівської архієпархії» (Шептицький, 1998b: 960). Аналізуючи ситуацію, що склалася, А. Шептицький просить підтримки в Б. Твардовського, закликаючи архієпископа публічно засудити політику «ненависті проти українців і вбивств, вчинених хоча б лишень у Львівській Архієпархії польськими гестапівцями, таємними польськими організаціями і польською революційною партією» (Шептицький, 1998b: 960).

У третьому листі до Б. Твардовського від 18 серпня 1942 р. А. Шептицький вказує на необхідність написання пастирських листів українського і польського єпископату до духовенства та вірних з закликом до порозуміння обох народів. Митрополит Андрей нагадує єпископу Болеславу про два Пастирські послання до духовенства і вірних, що були виголошені у Львові з метою консолідації українських і польських християн. «Як єпископ, займаю позицію відповідну до ситуації настроїв та подій, які свідчать про неприхильне відношення один до одного двох народів краю, – пише А. Шептицький у листі до архієпископа Твардовського. – Прошу також про кілька пастирських послань Вашої Ексцеленції або ж інших польських єпископів, які б осуджували та остерігали перед ненавистю до українського народу» (Шептицький, 1998е: 999). Отже, прагнучи захистити українців від долі жертв національної нетерпимості, митрополит Андрей намагався використати свій дипломатичний талант і вплив у церковних колах, однак, у часи війни зробити це було важко.

А. Шептицький наводить у листі жахливі факти знущань поляків над українцями перед початком Другої світової війни і під час впровадженої польським урядом акції, що мала назву паци-

фікація. Галицький митрополит нагадує Б. Твардовському 1930 р., коли життя й майно українців страждало від запровадженої урядом пацифікації, 1939 р., коли «кілька місяців перед війною, збройні відділи, може тільки перебрані в мундири польських солдатів, і може тільки перебрані в мундири польських офіцерів, грабували українські села, знущалися над людьми і не одного українця замордували, коли в хвилі початку війни польські стрільці нищили майно і вбивали українців, коли на Підляшшю і Холмщині від року не має місяця, щоби хтось з українських діячів не був вбитий діячами польських таємних організацій, коли поляки під прикриттям так званих *Volksdeutsche* від двох років всюди, де тільки можуть виступають вороже проти українців і шкодять їм» (Шептицький, 1998e: 1000). А. Шептицький наголошує на небезпеці, в якій опинилися греко-католицькі священники та їх сім'ї, а в цілому краї відбуваються збройні напади «на греко-католицькі плебанії, а цілий ряд священників отримує анонімні вироки смерті» (Шептицький, 1998: 1000), ініціаторами розправи й неправедними суддями стають люди, що належать до польських організацій. Жертвою таких агресивно настроєних поляків став «священик Колтунюк» (Шептицький, 1998e: 1000).

Описуючи у листі страждання українського народу, А. Шептицький намагався переконати Б. Твардовського в необхідності зайняти чітку церковну й політичну позицію й виступити на захист населення України. Митрополит Андрей знову закликає польського архієпископа публічно висловити свою позицію й засудити політичні вбивства і грабунки, а також загальну ненависть до українського народу. А. Шептицький просить Б. Твардовського надіслати йому кілька промов для того, щоб «защитувати тексти Пастирських листів, виданих в обороні життя і майна українського народу. Надіслані Вашою Ексцеленцією тексти буду старатися опублікувати в таких тільки органах, які сьогодні маємо» (Шептицький, 1998e: 1000). Таким чином, доброзичлива позиція одного з поважних римо-католицьких архієпископів, на думку Галицького митрополита, мала вплинути на поляків і зупинити кровопролиття. Водночас А. Шептицький наголошував, що його міркування повинні знати й поляки, і тому просив Б. Твардовського посприяти, щоб «*Gazeta Lwowska*» його «послання видала в польськiм перекладі. В надії, що голос пастирів, з двох сторін перестерігаючих перед гріхом і поручаючих дотримуватись Божих законів, а передусім християнську любов, причиняться до заспокоєння настроїв і до унормування взаємних відносин» (Шептицький, 1998e: 1000).

Через рік ситуація в Західній Україні не покращилася, й 13 вересня 1943 р. митрополит Андрей Шептицький знову звертається за підтримкою до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського, повідомляючи про акти терору польських підпільних організацій проти українців. «Дозволю собі звернути увагу на цілий ряд політичних вбивств, що не без підстав громадською думкою приписуються польським підпільним організаціям, – пише Галицький митрополит. – На Холмщині і Підляшшю таких вбивств політичних начислюють вже понад 500, а жертвами їх завжди були українці, які відзначалися патріотизмом або працею для свого народу. Діячі підпільних організацій майже не таяться зі своїми намірами знищити якнайбільшу кількість українців. Згідно розповіді гідного довір'я чоловіка, якого вважали поляком, хоч був підляхом (з Підляшшя), діячі підпільних організацій не таїлися з тим, що польські організації з Варшави вислали до Львова людей з дорученням виконати цілий ряд політичних вбивств. В істоті справи цілий ряд найвидатніших українських особистостей вже отримали вирок смерті» (Шептицький, 1998e: 1000).

А. Шептицький просить поради в архієпископа Твардовського про те, як уникнути свідомим українцям смерті від рук польських політичних угруповань, як це сталося з професором Ластовецьким. Також митрополит Андрей закликав Б. Твардовського публічно засудити політику ненависті, яка породжувала численні злочини (Шептицький, 1998d: 1001). Однак єпископ Твардовський не спішить прислухатися до звернень А. Шептицького, а, навпаки, закликає греко-католицьких єпископів звертатися із застереженням до краян, очевидно, щоб використати їх виступ «як аргумент, що українці допускаються убійств, а не поляки» (Хомишин, 1998: 1007).

Висновки. Отже, митрополит Андрей прагнув усіма силами уникнути взаємної ворожнечі українців і поляків. Найвиразніше його позиція у справі польсько-українських стосунків окреслюється на підставі аналізу пастирських послань та листів із періоду війни та окупації, оскільки

вони містять недвозначний осуд ненависті, шовінізму та братовбивчих сутичок. Діяльність Галицького митрополита була спрямована на стримування польської агресивної політики стосовно українського населення. Оприлюднюючи у пастирських посланнях інформацію про історичні факти, пов'язані з окупаційною політикою Польщі, ведучи діалог з очільниками Римо-Католицької Церкви через листування й особисті зустрічі, Андрей Шептицький прагнув послабити гніт, репресії та політичні заборони, спрямовані проти населення Західної України. Високу історичну цінність мають листи Галицького митрополита до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського, оскільки вони відображають переконання й прагнення А. Шептицького як державного діяча, окреслюють його чітку національно-патріотичну позицію, висвітлюють лояльне ставлення до Української Православної Церкви. Чітко вимальовується образ митрополита Андрея в першу чергу як українця, що вболіває за долю нації й добробут співвітчизників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Білас, 2002 – Білас Я. Парламентська діяльність митрополита А. Шептицького // Українське релігієзнавство. № 23. Київ, 2002. С. 67–75.
- Гентош, 2015а – Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923 – 1939. Випробування ідеалів. Львів: ВНТЛ – Класика, 2015. 596 с.
- Гентош, 2003 – Гентош Л. Постать митрополита Шептицького в українських та польських наукових виданнях останнього десятиріччя // Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. К.: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. Ч. 8. С. 179–210.
- Гентош, 2015b – Гентош Л. Ставлення митрополита Андрея Шептицького до «пацифікації» 1930 р. С. 91–112.
- Кладочний, 1995 – Лист від о. Осипа Кладочного про відгуки на паст. Послання з приводу подій на Холмщині (1938 р., серпня 31, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944: У 2 т. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995. Том I: Церква і церковна єдність. С. 312–313.
- Рощина, 2012 – Рощина, Л. О. Місце митрополита Шептицького в розбудові УГКЦ // Гуржіївські історичні читання. 2012. Вип. 5. С. 13–133.
- Хомишин, 1998 – Лист Станиславівського єпископа Григорія Хомишина до митр. Андрея Шептицького про потребу Пастирського послання з осудженням підпільних терористичних організацій (1943 р., листопада 8, Станиславів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944: У 2 т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 1007.
- Шептицький, 1998а – Спільне Пастирське послання митр. А Шептицького та ін. єпископів з приводу т.зв. «пацифікації» українського народу польськими цивільними властями (1930 р., жовтня 13, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944: У 2 т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 1: Пастирське вчення та діяльність. С. 465–468.
- Шептицький, 1998b – Фрагмент листа митр. Андрея Шептицького до римо-католицького архієп. Болеслава Твардовського про насильства поляків над українським населенням Львівської Архієпархії та осудженням національної ворожнечі (1941 р., Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944: У 2 т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 960.
- Шептицький, 1998с – Чернетка листа митр. Андрея Шептицького до римо-католицького архієпископа [Болеслава Твардовського] з приводу ворожнечі між поляками та українцями (1941 р., листопада 15, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944: У 2 т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 956–958.
- Шептицький, 1998d – Чернетка листа митр. Андрея Шептицького до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського про акти терору польських підпільних організацій проти українців (1943 р., вересня 13, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944: У 2 т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С.1001.
- Шептицький, 1998е – Чернетка [2] листа митр. Андрея Шептицького до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського про необхідність Пастирських листів українсько-польського єпископату до духо-

венства і вірних з закликом до порозуміння обох народів (1943 р., серпня 18, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944: У 2 т. Львів: Видавництво отців василян «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 999–1000.

Шептицький, 1995а – Лист митр. Шептицького до православного митр. Діонізія у Варшаві про своє відношення до народу Холмщини, Підляшшя і Полісся (1938 р., жовтня 17, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944: У 2т. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995. Том I: Церква і церковна єдність. С. 315.

Шептицький, 1995b – Чернетка неопублікованого звернення митр. Шептицького «Про переслідування на Холмщині» (1938 р., серпня 6, Підлюте) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944: У 2 т. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995. Том I: Церква і церковна єдність. С. 307–308.

Шептицький, 1995c – Шептицький А. Пастирське послання в справі переслідування Церкви на Холмщині (1938 р., серпня 2, Підлюте) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944: У 2т. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995. Том I: Церква і церковна єдність. С. 304–306.

REFERENCES

Bilas, 2002 – Bilas Y. Parlamentska dialnist mytropolity A. Sheptyckogo [Parliamentary activities of metropolitan A. Sheptycky] // Ukrainian religious studies, № 23. Kyiv, 2002, pp. 67–75. [in Ukrainian]

Gentosh, 2015a – Gentosh L. Mytropolyt Sheptycky: 1923 – 1939. Vuprobuvannia idealiv [Metropolitan A. Sheptycky: 1923 – 1939. Ideals testing]. Lviv: VNTL-Klasyka, 2015. 596 s. [in Ukrainian]

Gentosh, 2003 – Gentosh L. Postat mytropolity Sheptyckogo v ukraïnskyykh ta polskyykh naukovykh vudanniah ostannioho desiatyrychia [Personality of metropolitan Sheptycky in Ukrainian and Polish scientific publication of the last decade] // Modern Ukraine / Lviv: Institute of scientific researches of Lviv National Ivan Franko University, 2003. Ch. 8, pp. 179–210. [in Ukrainian]

Gentosh, 2015b – Gentosh L. Stavlennia mytropolity Andreia Sheptyckogo do «pacufiracii» [The attitude of metropolitan A. Sheptycky to «pacufiracii» of 1930], pp. 91–112. [in Ukrainian]

Kladochny, 1995 – Lyst vid o. Osupa Kladochnogo pro vidguky na past. Poslannia z pryvodu podij na Holmshchyni (1938 r., serpnia 31, Lviv) [The letter from the priest Osyp Kladochny about comments on pastor's Missive concerning events in Holmshchyna] / Metropolitan Andrei Sheptycky. Life and work. Documents and materials. 1899 – 1944: U 2 t. Lviv: Monastery of Studijsky Ustav monks, Publishing department «Svichado», 1995. V. I: Church and church unity, pp. 312–313. [in Ukrainian]

Roshchyna, 2012 – Roshchyna L. Miscе mytropolity Sheptyckogo v rozbydovi UGKC [The place of metropolitan Sheptycky in developing of UGKC] // Gurzhiivski historical reading. 2012. Vup. 5, pp 13–133. [in Ukrainian]

Sheptycky, 1995a – Lyst mytr. Sheptyckogo do pravoslavnoho mytr. Dionizii u Varshavi pro svoie vidnoshnna do narodu Holmshchyny, Pidliashshia i Polissia (1938 r., zhovtnia 17, Lviv) [The letter of metropolitan Sheptycky to orthodox metropolitan Dionizy in Warsaw about his attitude to the people of Holmshchyna, Pidliashshia and Polissia (October, 17 1938)] / Metropolitan Andrei Sheptycky. Life and work. Documents and materials. 1899 – 1944: U 2t. Lviv: Monastery of Studijsky Ustav monks, Publishing department «Svichado», 1995. V. I: Church and church unity, p. 315. [in Ukrainian]

Homyslyn, 1998 – Lyst Stanyslavivskogo iepyskopa Grugoria Xomushuna do mytr. Andreia Sheptyckogo pro potrebu Pastyrskogo poslannia z osudzhenniam pidpilnykh terorystychnykh organizacij (1943 r., lystopada 8, Stanyslaviv) [The letter of Stanyslavivsky bishop Hryhoriy Khomyshyn to metropolitan Andrey Sheptycky about the need of condemning missive concerning underground terroristic organizations (November, 8 1943, Stanislaviv) / Metropolitan Andrei Sheptycky. Life and work. Documents and materials. 1899 – 1944: U 2 t. Lviv: Publishing house of vasilian monks «Missionary», 1998. V. II: Church and social problem, Book 2: Correspondence, p. 1007. [in Ukrainian]

Sheptycky, 1998a – Spilne pastyrskе poslannja mytr. A. Sheptyckogo ta in. iepyskopiv z pruvodu t.zv. «pacufikacii» ukraïnskogo narodu polskumu cuvilynymy vlastiamy (1930 r., zhovtnia 13, Lviv) [Joint missive of metropolitan Andrey Sheptycky and bishops concerning so called «pacification» of Ukrainian people by Polish civil authorities (October, 13 1930, Lviv)] / Metropolitan Andrei Sheptycky. Life and work. Documents and materials. 1899 – 1944: U 2 t. Lviv: Publishing house of vasilian monks «Missionary», 1998. V. II: Church and social problem, Book 1: Pastor's doctrine and work, pp. 465–468. [in Ukrainian]

Sheptycky, 1998b – Fragment lusta mytr. Andreia Sheptyckogo do rymo-katolyckogo arxiepyškopa Boleslava Tvardovskogo pro nasulstva polakiv nad ukraïnskum naseleнням Lvivskoi Arxieparxii ta osudzhenniam nacionalnoi vorozhnechi (1941 p., Lviv) [Fragment of the letter of metropolitan Andrey Sheptycky to Roman-Catholic archbishop Boleslav Tvardovsky about violence of Polish against Ukrainian people of Lviv diocese and condemn-

ing of national violence (1941 p., Lviv) / Metropolitan Andrei Sheptycky. Life and work. Documents and materials. 1899 – 1944: U 2 t. Lviv: Publishing house of vasilian monks «Missionary», 1998. V. II: Church and social problem, Book 2: Correspondence, p. 960. [in Ukrainian]

Sheptycky, 1998c – Chernetka lysta mytr. Andreia Sheptyckogo do rymo-katolyckogo arxiepyskopa [Boleslava Tvardovskogo] z pruvodu vorozhnechi mizh poliakamy ta ukrainciamu (1941 r., lystopada 15, Lviv) [The draft of the letter of metropolitan Andrey Sheptycky to Roman-Catholic archbishop about violence between Polish and Ukrainians (November, 15 1941, Lviv) / Metropolitan Andrei Sheptycky. Life and work. Documents and materials. 1899 – 1944: U 2t. Lviv: Publishing house of vasilian monks «Missionary», 1998. V. II: Church and social problem, Book 2: Correspondence, pp. 956–958. [in Ukrainian]

Sheptycky, 1998d – Chernetka lysta mytr. Andreia Sheptyckogo do rymo-katolyckogo arxiepyskopa Boleslava Tvardovskogo pro akty teroru polskyx pidpilnyx organizacij proty ukrainciv (1943 p., vresnia 13, Lviv) [The draft of the letter of metropolitan Andrey Sheptycky to Roman-Catholic archbishop Boleslav Tvardovsky about terroristic acts of Polish underground organization against Ukrainians (September, 13 1943, Lviv)] / Metropolitan Andrei Sheptycky. Life and work. Documents and materials. 1899 – 1944: U 2 t. Lviv: Publishing house of vasilian monks «Missionary», 1998. V. II: Church and social problem, Book 2: Correspondence, p.1001. [in Ukrainian]

Sheptycky, 1998e – Chernetka [2] lysta mytr. Andreia Sheptyckogo do rymo-katolyckogo arxiepyskopa Boleslava Tvardovskogo pro neobxidnist Pastyrskyx lystiv ukrainsko-polskogo iepyskopatu do duxovenstva I virnyx z zaklykom do porozuminnia obox narodiv (1943 r., serpnia 18, Lviv) [The draft of the letter of metropolitan Andrey Sheptycky to Roman-Catholic archbishop Boleslav Tvardovsky about the necessity of pastor's missives of Ukrainian and Polish episcopate to priesthood with message to come to understanding of two nations (August, 18 1943, Lviv)] / Metropolitan Andrei Sheptycky. Life and work. Documents and materials. 1899 – 1944: U 2 t. Lviv: Publishing house of vasilian monks «Missionary», 1998. V. II: Church and social problem, Book 2: Correspondence, pp. 999–1000. [in Ukrainian]

Sheptycky, 1995b – Chernetka neopublikovanogo zvernennia mytr. Sheptyckogo «Pro peresliduvannia na Holmshchyni» (1938 r., serpnia 6, Pidliute) [The draft of non-published message of metropolitan Sheptycky «About prosecution on Holmshchyna» / Metropolitan Andrei Sheptycky. Life and work. Documents and materials. 1899 – 1944: U 2 t. Lviv: Monastery of Studijsky Ustav monks, Publishing department «Svichado», 1995. V. I: Church and church unity, pp. 307–308. [in Ukrainian]

Sheptycky, 1995c – Sheptycky A. Pasturske poslannia v spravi peresliduvannia Cerkvy na Xolmshchyni (1938 r., serpnia 2, Pidliute) [Sheptycky A. Pastor's missive in the question of prosecution of Church on Holmshchyna (August, 2 1938, Pidliute)] / Metropolitan Andrei Sheptycky. Life and work. Documents and materials. 1899 – 1944: U 2 t. Lviv: Monastery of Studijsky Ustav monks, Publishing department «Svichado», 1995. V. I: Church and church unity, pp. 304–306. [in Ukrainian]

Статтю подано до редакції 20.04.2018